

У ВИТОКІВ АСОЦІЙОВАНОГО МАКАРЕНКОЗНАВСТВА

У статті розкрито внесок видатного вітчизняного вченого і організатора науки академіка І. А. Зязюна в розвиток макаренкознавства, налагодження наукового діалогу між західними і східними дослідниками творчого спадку А. С. Макаренка. Докладно показано передумови створення Міжнародної макаренківської асоціації, ключову роль І. А. Зязюна в її заснуванні, розглянуто статутні документи, завдання, керівний склад і головні видавничі проекти цієї наукової спільноти.

Ключові слова: А. С. Макаренко, макаренкознавство, І. А. Зязюн, Міжнародна макаренківська асоціація, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Постановка проблеми. Ім'я академіка І. Зязюна нерозривно пов'язане з усіма головними вітчизняними і міжнародними подіями останніх десятиліть у царині макаренкознавства. Масштабність наукового мислення, невгамовний ентузіазм, незламна віра в гуманістичні ідеали завжди відрізняли Івана Андрійовича – людину, яка, пишаючись педагогічним генієм свого видатного земляка, глибоко усвідомлюючи велич і універсальність його ідей, стала фундатором Міжнародної асоціації макаренкознавців – поважної світової наукової спільноти, що вже нині відзначає свій чвертьвіковий ювілей.

Міжнародна макаренківська асоціація (далі – ММА) – інтернаціональне товариство науковців, яке об'єднало окремих осіб та організації, зацікавлені у дослідженні, пропаганді й творчому впровадженні педагогічної спадщини Антона Семеновича Макаренка. По суті – це творчий, надзвичайно багатомовний колектив однодумців – учених, педагогів-практиків, журналістів, освітніх керівників, пропагандистів спадку видатного педагога ХХ століття. Разом із тим в образі консолідованої макаренкознавчої спільноти перед нами постає вельми цікаве сучасне суспільно-педагогічне явище, освітня, культурна та науково-організаційна феноменологія якого являє неабияку дослідницьку цінність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Асоційоване міжнародне макаренкознавство впродовж перших 25 років свого існування лише інколи опинялося в центрі уваги наукових, а більшою мірою – журналістських або громадсько-педагогічних кіл. Крім численних репортажів про заснування ММА (В. Безручко [Моргун], М. Лебедик, В. Лобурець, В. Омельченко, С. Пустовіт та ін.), поодинокі узагальнення щодо результатів її пошукової та суспільної активності, як правило, були приурочені до макаренківських ювілейних дат. Одним із перших подібних звітів є матеріал І. Зязюна в часопису «Педагогіка і психологія», що побачив світ до 110-річчя з дня народження А. С. Макаренка (1998). Крім того, у 2002 році до 10-річчя створення ММА були опубліковані дві статті одного з її організаторів і багаторічного відповідального секретаря – Л. Крамущенко.

Пройдений макаренківською асоціацією шлях – це перманентний міжнародний науковий діалог, безупинний процес напружених і кропітких архівних, бібліотечних пошуків, суперечлива й часом доволі ризикована педагогічна практика, запекла полеміка та самовіддана боротьба за порятунок меморіальних або історико-педагогічних об'єктів. Але систематичної й достовірної історії цього унікального феномену ми поки що не маємо, тим паче потребує ретельного дослідження значущості в заснуванні ММА окремих учених. З огляду на це, за свою мету ми обрали висвітлення ролі в консолідації світового макаренкознавства видатного українського просвітника, організатора науки академіка Івана Андрійовича Зязюна.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що головними передумовами заснування Міжнародної макаренківської асоціації стало налагодження політичного і наукового діалогу між Сходом і Заходом, викликаного реформами Михайла Горбачова, та посилення демократичних процесів у вітчизняній освіті. В цей період усвідомлено, що взаємні звинувачення у «фальсифікації» та «вульгаризації» спадщини видатного педагога, боротьба за «аутентичного Макаренка» гальмують розвиток наукових студій.

Цілком природно, що світове протистояння дослідників справи і долі А. С. Макаренка, яке почалося приблизно ще

наприкінці 1940-х років, являло собою педагогічне віддзеркалення загальнополітичних обставин доби «холодної війни». І якщо «східне», тобто «соціалістичне» макаренкознавство виступало в цілому єдиним організаційним і політичним табором, то західна школа демонструвала певний не лише національний, але й ідеологічний, релігійний і методологічний плюралізм. Провідні позиції в середовищі «буржуазного» макаренкознавства поступово посів Марбурзький університет, при якому в межах Науково-дослідного центру порівняльної педагогіки, керованого відомим ученим Леонгардом Фрьозе, була заснована лабораторія «Макаренко-Referat» (1968) (Хиллиг, Виль, 1993, с. 47–48). Її засновники, молоді вчені Гьотц Хілліг та Зігфрід Вайтц, пізніше й стали найактивнішими учасниками напруженого наукового діалогу між Сходом і Заходом. Змагання за право бути такими собі «довіреними особами» «аутентичного Макаренка» ми можемо часто спостерігати на сторінках педагогічної преси 1970-х – початку 1990-х років (Кумарин, 1973).

Проте весь цей час зберігалася об'єктивна необхідність інтеграції наукових зусиль світових учених. Західних дослідників значно обмежувала відірваність від головних джерел макаренкознавчої інформації – радянських архівів, бібліотек, свідків педагогічного подвижництва А. С. Макаренка; соціалістичне ж макаренкознавство переживало штучну ізолюваність від міжнародних тенденцій у вивченні та інтерпретації макаренківської спадщини, здобутків і знахідок, зразків високої наукової культури їх західних колег.

З 1975 року, посівши посаду ректора Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, Іван Андрійович Зязюн опинився в середовищі, географічна і ідейна близькість якого з ім'ям видатного педагога-реформатора упродовж багатьох десятиліть надихала яскраві традиції та різноманітні форми науково-дослідної активності студентського і викладацького колективу. Свого часу макаренківський гурток інституту зібрав величезний масив документальних свідоцтв про життя і діяльність Макаренка, розшукав безліч людей, що близько знали його, опублікував унікальні збірки спогадів.

У цей період Іван Андрійович стає активним учасником діалогу з багатьма вітчизняними та закордонними макаренкознавцями, обговорюючи нагальні питання вивчення спадщини Макаренка, прокладаючи шляхи до взаєморозуміння й співпраці. Особливий успіх мали двосторонні зустрічі та семінари з німецькими, польськими, чехословацькими та японськими вченими. Саме тоді, вважаємо, і відбувається усвідомлення І. Зязюном цілісності світового макаренкознавчого процесу, відчуття гострої необхідності об'єднання міжнародних студій. Професор Н. Тарасевич згадувала, з яким нетерпінням чекав ректор виходу з друку чергового тому започаткованого АПН СРСР нового, восьмитомного видання педагогічних творів А. С. Макаренка і з якою зацікавленістю відразу ж ділився з колегами своїми думками щодо прочитаного. Згодом для реалізації конструктивних макаренківських ідей щодо професійної підготовки майбутнього педагога, з упровадженням яких у практику майже на чотири десятиліття запізнилася радянська освіта, І. Зязюном була ініційована державна програма «Вчитель: школа – педвуз – школа», що не лише стала точкою відліку історії першої вітчизняної кафедри педагогічної майстерності, але й поклала початок руху кафедр подібного типу в СРСР.

Потужним поштовхом для налагодження міжнародної співпраці стало святкування 100-річчя з дня народження А. С. Макаренка, коли особливо очевидним стає усвідомлення необхідності об'єднання міжнародного макаренкознавства та залишається відкритим питання щодо ініціаторів цього процесу. За свідченням професора В. Моргуна, саме в плані заходів щодо святкування ювілею видатного педагога, підготовленому І. Зязюном разом із ним та ученими Полтавського педінституту – В. Лобурцем і В. Пащенком, уперше була зафіксована ідея створення ММА. Головним елементом зазначеного плану була організація при Полтавському педінституті Науково-дослідної лабораторії А. С. Макаренка (1985), у завдання якої входила розробка наукової біографії А. С. Макаренка, визначення теоретичного і практичного значення його педагогічної системи в програмі «Учитель», виявлення основних напрямів розвитку і

застосування ідей А. С. Макаренка щодо підвищення якості навчально-виховного процесу, надання допомоги в дослідно-експериментальній роботі школам Полтавщини, здійснення аналізу закордонного досвіду використання теоретичної спадщини А. С. Макаренка (Кривонос, 1985). Хоча в установчих документах лабораторії формально не зазначалося завдання сприяння об'єднанню світового макаренкознавства, але на її працівників І. Зязюн поклав величезну підготовчу роботу щодо її вирішення.

За декілька років проект ММА обговорювався на поважному та представницькому науковому форумі – VI міжнародному макаренківському симпозіумі «Сучасний стан і перспективи макаренкознавства», що проводився 28 квітня – 2 травня 1989 року лабораторією «Макаренко-Referat» у замку Раушхольцхаузен під Марбургом (ФРН) та вдруге після оломоуцької конференції 1988 року зібрав разом колишніх непримиренних опонентів – учених із СРСР та Західної Німеччини. Тоді більшість учених не лише позитивно сприйняла ідею об'єднання світового макаренкознавства, але й схвалила утворення підготовчого комітету ММА. Провести ж установчу конференцію асоціації було вирішено в Полтаві як місті, нерозривно пов'язаному з іменем А. С. Макаренка. Загалом цю масштабну ініціативу підтримали дослідники і педагоги-практики з Азербайджану, Болгарії, Данії, Канади, Китаю, Молдови, Німеччини, Польщі, Росії, США, Угорщини, України, Фінляндії, Франції, Чехословаччини (Крамущенко, 2002, с. 93).

Паралельно з підготовкою до заснування ММА відбувалася робота над створенням Радянської макаренківської асоціації. Проекти статутів обох асоціацій було доручено розробити В. Моргуну – тоді ще доценту Полтавського педінституту. Основне листування, зустрічі та іншу організаційну роботу щодо створення міжнародної асоціації упродовж декількох років наполегливо проводила полтавська лабораторія А. С. Макаренка. 20–21 листопада 1990 року в педагогічному інституті відбулося розширене засідання оргкомітету з підготовки установчої

конференції ММА, у якому взяли участь відомі макаренкознавці з СРСР, Китаю, Німеччини, Польщі та Чехословаччини.

Міжнародна макаренківська асоціація була створена на установчій конференції в Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка, що тривала з 23 по 28 вересня 1991 року: ухвалено статут ММА та її керівні органи, її науково-організаційним центром визнано Полтавський педінститут (Устав Международной макаренковской коференции, 1991). Асоціація тоді об'єднала як відомі наукові центри (марбурзька лабораторія «Макаренко-Referat», Науково-дослідна лабораторія А. С. Макаренка Полтавського педінституту), окремі національні групи макаренкознавців (Угорська асоціація Макаренка, польські, українські, російські учені-макаренкознавці), так і багато окремих дослідників. Спільним для вчених стало безумовне визнання А. Макаренка як видатного педагога, який вплинув на світову педагогіку ХХ століття. У зверненні до міжнародної педагогічної громадськості зазначалося, що значущість досвіду Макаренка виходить за рамки діяльності виховних закладів, якими він керував (Крамущенко, 1998, с. 198).

Згідно зі Статутом ММА, її вищим органом є Загальні збори представників дійсних членів асоціації; виконавчим органом ММА є Правління, до складу якого входять представники країн-учасниць асоціації. Перший склад Правління ММА був обраний 26 вересня: голова (президент) – дійсний член АПН України М. Ярмаченко, заступники голови (віце-президенти) – М. Библиук (Польща), В. Лобурець (Україна), А. Фролов (Росія), Г. Хілліг (Німеччина). Членами Правління стали: Х. Расмуссен (Данія), Г. Кубраков (Казахстан), У Ши-ін (Китай), А. Холодюк (Молдова), З. Вайтц, Е. Гюнтер-Шелльхаймер, В. Ліндер (Німеччина), Л. Гордін, С. Невська, В. Опаліхін, І. Яценко (Росія), Р. Едвардс (США), А. Петрікаш (Угорщина), М. Гетманець, І. Зязюн, В. Моргун, Б. Наумов, М. Окса (Україна), Б. Клайдінст (Франція), Л. Пеха (Чехословаччина). У подальшому президентами ММА обиралися: І. Зязюн (1995–1998, Україна), Г. Хілліг (1998–2002, Німеччина), Т. Корабльова (2002–2014, Росія). Відповідальними секретарями асоціації працювали викладачі Полтавського

педуніверситету – Л. Крамущенко (1991–2002) та автор цього матеріалу (2002–2014). До нинішнього складу Правління входять 23 особи: два почесні віце-президенти (А. Фролов, Г. Хілліг) та по 7 представників України, Росії і далекого зарубіжжя.

Діюче з 2014 по 2018 роки Правління ММА має такий склад: президент – Нікола Сичіліано де Куміс (Італія); почесні віце-президенти – Г. Хілліг (Німеччина), А. Фролов (Росія); віце-президенти – А. Баньято (Італія), Т. Корабльова (Росія), М. Степаненко (Україна), М. Богуславський (Росія), Е. Меттіні (Італія), А. Ткаченко (Україна); члени Правління – О. Абарінов, І. Гавриленко, М. Гриньова, В. Моргун, Л. Науменко (Україна), Д. Григор'єв, О. Ілалтдінова, В. Морозов, С. Невська, О. Федосов (Росія), С. Веджетті, М. Боргезе, К. Челла (Італія), Е. Гюнтер-Шелльхаймер (Німеччина). Сьогодні колективними членами ММА є Українська асоціація Антона Макаренка, Італійська та Російська макаренківські асоціації.

Згідно зі Статутом цілі ММА згруповані за двома умовними блоками. Перший спрямовує діяльність учених на якомога глибоке вивчення життя, діяльності та творчої спадщини А. Макаренка, що передбачає підготовку повного академічного видання праць педагога як основи для подальшого їх видання різними мовами, підготовку хроніки життя і творчості Макаренка, а також його наукової біографії.

Другий блок цілей асоціації спрямовано на освоєння і розробку макаренківської спадщини в сучасних умовах. Здійснення цього має відбуватися через пропаганду ідей Макаренка, вивчення і розповсюдження його досвіду в різних сферах життя, а також всіляке сприяння освоєнню цього досвіду. Разом із тим, Статут націлює членів асоціації на вивчення, пропаганду і поширення досвіду послідовників А. Макаренка, результатів макаренкознавства у країнах-учасницях, розробку актуальних теоретичних і практичних проблем освіти і виховання. Поряд із цим Статут затверджує і низку принципових моментів діяльності ММА: різноманіття підходів до дослідження і розвитку спадщини Макаренка, співдружність різних галузей і

напрямів соціально-гуманітарного знання, історизм і тісний зв'язок із сучасністю.

Уже перші роки діяльності ММА, безпосереднім і активним учасником і куратором якої весь час був І. Зязюн, позначилися інтенсифікацією обміну науковою інформацією, збільшенням кількості контактів між ученими, актуалізацією проблем об'єктивації спадщини А. Макаренка (Крамущенко, 1998, с. 198). Аналіз результатів роботи асоційованих учених дали змогу Івану Андрійовичу зробити важливі узагальнення. У 1998 році в часопису «Педагогіка і психологія» він представив загальний огляд тенденцій міжнародного макаренкознавства (Зязюн, 1998, с. 236–237): 1) визнання А. Макаренка як видатного педагога ХХ століття, чия діяльність і педагогічні погляди виходять за межі 20–30-х років минулого століття та значно вплинули на становлення й розвиток виховних систем у різних країнах; 2) розширення масштабів освоєння спадщини А. Макаренка в часі та просторі завдяки дослідженням його аксіологічних, філософсько-соціологічних, психологічних аспектів; 3) активізація уваги вчених до дослідження внеску Макаренка в розвиток теоретико-методологічних основ педагогіки; 4) сприйняття досвіду Макаренка не лише як історичної цінності, універсальної системи виховання, а й як інструмента вивчення, розуміння нормопричин багатьох проблем сучасного виховання молоді, джерела створення сучасної ефективної системи соціального виховання, яка відповідала б актуальним потребам нашого часу.

Найважливішою формою консолідації вчених асоціація вважає наукові форуми різного рівня представництва. Під егідою ММА проведено низку міжнародних макаренківських конференцій і семінарів, до організації та роботи багатьох із яких долучився І. Зязюн: Полтава (1998, 2002, 2008, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017), Нижній Новгород (1992, 2013), Москва (1993, 1994, 2003, 2008), Волгоград (1996), Варшава (1997), Франкфурт-на-Майні (1998), Будапешт-Фот (1998), Мелітополь (2003), Суми (2013) тощо. З 2003 в Росії триває щорічний Міжнародний конкурс шкіл-господарств імені А. С. Макаренка і Макаренківські читання.

Крім того, членами асоціації реалізовані декілька видавничих проєктів: серія «Opuscula Makarenkiana» (1991, 1993–1998, 2000–2003, Марбург), «Makarenko in Ost und West» (1992, 1993, Марбург), «Макаренко на Востоке и Западе» (1994, Нижній Новгород), «Неизвестный Макаренко» (1993, 1994, 1998, 1999, 2009, Москва), «Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания» (2007–2011, 2013–2015, Нижній Новгород), «Макаренко. Альманах» (2008–2012, Москва) тощо.

Поряд із цим суттєвим доповненням світової макаренкіани стали два ґрунтовних вітчизняних видання. І. Зязюн, реалізуючи одне з головних завдань ММА – створення наукової біографії А. Макаренка – ініціював масштабний науково-дослідний проєкт із пошуку, вивчення і публікації архівних матеріалів про керовану видатним педагогом колонію, який здійснили полтавські дослідники: О. Єрмак, Л. Крамущенко, І. Кривонос, Н. Тарасевич та автор цієї статті. Результатом даної роботи стала двотомна монографія «Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах» (Єрмак, Крамущенко, Тарасевич, & Ткаченко, 2002). В архівній частині видання було представлено 135 документів, 80 із яких опубліковано вперше, окрім того, 15 матеріалів, що раніше видавалися в скороченому або спотвореному вигляді, подано максимально автентично. Особливо великий дослідницький інтерес становлять 42 авторські тексти самого А. Макаренка.

2009 року вказаний видавничий проєкт отримав своє логічне продовження. Не припиняючи роботу над пошуком і публікацією архівної спадщини А. Макаренка, група полтавських учених, скоординована академіком І. Зязюном, підготувала нову збірку матеріалів про Горьківську колонію, висвітливши тепер уже харківський етап її діяльності (Кривонос, Тарасевич, Ткаченко, 2008). Архівний розділ книги містить 129 документів і матеріалів преси, серед яких 94 публікуються вперше, 20 уперше представлені автентично, 9 з опублікованих документів безпосередньо належать перу А. Макаренка.

Зберігаючи закладену свого часу академіком І. Зязюном організаційну цілісність, сьогодні діяльність ММА відбувається за такими головними напрямками, як координація і організація наукових зустрічей, обговорення дослідницької проблематики, презентація макаренкознавчих видавничих проєктів, обмін інформацією і літературою, підтримка і консультування відповідних Інтернет-ресурсів, ініціювання й проведення громадсько-педагогічних акцій і меморіальних заходів тощо.

Висновки. Отже, об'єктивну історію інтеграції світового макаренкознавства неможливо уявити без ініціатив і визначальної організаторської ролі Івана Андрійовича Зязюна; водночас і дослідження творчої біографії цього видатного представника української освіти має обов'язково включати надзвичайно цікаву та ще мало вивчену главу про заснування Міжнародної макаренківської асоціації. Маловідомими все ще залишаються особисті творчі контакти І. Зязюна з провідними представниками «макаренківського» сегменту світової історико-педагогічної науки, його стосунки з державними та академічними інституціями, характер і зміст яких виступав чинником налагодження наукового діалогу із Заходом в останні роки існування Радянського Союзу.

Список літератури

- Єрмак, О. П., Крамущенко, Л. В., Тарасевич, Н. М., & Ткаченко, А. В. (2002). *Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.)*. Зязюн, І. А. (Ред.). (Ч. 1, 2). Полтава.
- Зязюн, І. А., (1998). Міжнародна Макаренківська асоціація: проблеми і досягнення. *Педагогіка і психологія*, 1 (18), с. 235–238.
- Крамущенко, Л. В. (1998). Міжнародна макаренківська асоціація. Пашенко, В. О. (Ред.) *Історична пам'ять. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка* (Вип. 2, с. 195–200). Полтава.
- Крамущенко, Л. В. (2002). Десятилетие Международной ассоциации Антона Макаренко: путь к диалогу. *А. С. Макаренко и мировая педагогика, Материалы международного семинара* (с. 93–95). Полтава: Педагогический университет.
- Кривонос, И. Ф. (1985). *К 100-летию со дня рождения А. С. Макаренко: План мероприятий*. Полтава.
- Кривонос, И. Ф., Тарасевич, Н. М., Ткаченко А. В. (2008). *Антон Макаренко: Харьковская трудовая колония им. М. Горького (в документах и материалах 1926–1928 рр.)*. Зязюн, І. А. (Ред.). Київ: Педагогічна думка.

- Кумарин, В. В. (1973). Фальсификаторы. Как в Марбурге создают «новый образ» А. С. Макаренко. *Учительская газета* (23.09.1973).
- Устав Международной макаренковской ассоциации*, (1991). Принят на Учредительной конференции в Полтаве (23–28 сентября). Полтава.
- Хиллиг, Г., Виль, И. (1993). *25 лет лаборатории «Макаренко-реферат» Научно-исследовательского центра сравнительной педагогики Марбургского университета 1968–1993*. Хиллиг, Г., Виль, И. (Ред.). Марбург.

Andriy Tkachenko

IN THE ORIGINS OF THE ASSOCIATE MAKARENKO STUDIES

The name of THE academician I. Ziaziun is inextricably linked with all major events of the last decades in the field of Makarenko studies, among which the most important is the creation of the International Makarenko Association, an international association of scholars, which brings together individuals and organizations interested in the study, propaganda and creative introduction of the pedagogical heritage of A. S. Makarenko. Having taken up the position of the rector of Poltava V. G. Korolenko State Pedagogical Institute (1975), I. A. Ziaziun deeply realized the integrity of the world process of Makarenko studies, the urgent need to combine international studies. For the first time, the idea of creating International Makarenko Association was fixed in the celebration of the 100th anniversary of Makarenko, whose training was led by I. Ziaziun. International Makarenko Association project was discussed at the 6th International Makarenko Symposium, supported by researchers from 15 countries. International Makarenko Association was created at a conference in Poltava Pedagogical Institute on September 23-28, 1991 – the charter and governing bodies were approved, Poltava Pedagogical Institute was recognized as the association's scientific and organizational center. Presidents of International Makarenko Association were elected: M. Yarmachenko, I. Ziaziun, G. Khillig, T. Korablova, N. S. de Kumis. The objectives of International Makarenko Association are: studying the life, activities and creative heritage of A. S. Makarenko, mastering and developing his legacy in modern conditions, studying, propagating and disseminating the experience of Makarenko followers. While maintaining the organizational integrity of the Academic Ziaziun, today the activities of International Makarenko Association include the following: coordination and organization of scientific meetings, discussion of research issues, presentation of Makarenko studies publishing projects, exchange of information and literature, support and consultation of the relevant Internet resources, initiation and conduct of public-pedagogical actions and memorial events, etc.

Keywords: *A. S. Makarenko, Makarenko studies, I. A. Ziaziun, International Makarenko Association, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.*

References

- Yermak, O. P., Kramushchenko, L. V., Tarasevych, N. M., & Tkachenko, A. V. (2002). *Poltavska trudova koloniia im. M. Horkoho v dokumentakh i materialakh (1920–1926)* [Poltava M. Gorky labor colony in documents and materials (1920–1926)]. Ziaziun, I. A. (Ed.). (Ch. 1, 2). Poltava.

- Ziaziun, I. A. (1998). Mizhnarodna Makarenkivska asotsiatsiia: problemy i dosiahnennia [International Makarenko Association: Problems and Achievements]. *Pedahohika i psykholohiia*, 1 (18), 235–238.
- Kramushchenko, L. V. (1998). Mizhnarodna makarenkivska asotsiatsiia [International Makarenko Association]. Pashchenko, V. O. (Ed.) *Istorychna pamiat. Poltava V. H. Korolenko State Pedagogical University*, 2, 195–200.
- Kramushchenko, L. V. (2002). Desyatiletie Mezhdunarodnoy assotsiatsii Antona Makarenko: put k dialogu [Decade of the International Makarenko Association: the way to dialogue]. *A. S. Makarenko i mirovaya pedagogika. Materialy mezhdunarodnogo seminaru* (pp. 93–95). Poltava: Poltava V. H. Korolenko State Pedagogical University
- Krivosos, I. F. (1985). K 100-letiyu so dnya rozhdeniya A. S. Makarenko: Plan meropriyatiy [To the 100th anniversary of the birth of Anton Makarenko: Plan of events]. Poltava.
- Krivosos, I. F., Tarasevych, N. M., Tkachenko, A. V. (2008). Anton Makarenko: Kharkivska trudova koloniia im. M. Horkoho (v dokumentakh i materialakh 1926–1928 rr.) [Anton Makarenko: Kharkiv M. Gorky Labor Colony (in documents and materials of 1926–1928)]. I. A. Ziaziun (Ed.). Kyiv: Pedahohichna dumka.
- Kumarin, V. V. (1973). Falsifikatory. Kak v Marburge sozdayut «novyy obraz» A. S. Makarenko [Falsifiers. As in Marburg create a «new image» of A. S. Makarenko]. *Uchitelskaya gazeta* (23.09.1973).
- Ustav Mezhdunarodnoy makarenkovskoy assotsiatsii [Charter of the International Makarenko Association] (1991). Prinyat na Uchreditelnoy konferentsii v Poltave (23–28 sentyabrya). Poltava.
- Khillig, G., Vil, I. (1993). 25 let laboratorii «Makarenko-referat» Nauchno-issledovatel'skogo tsentra sravnitel'noy pedagogiki Marburgskogo universiteta 1968–1993 [25 years of the laboratory «Makarenko-referat» of the Research Center for Comparative Pedagogy of the Marburg University 1968–1993]. Khillig G., Vil I. (Eds.). Marburg.

Одержано 21.10.2017 р.